

Programa Compartim de gestió del coneixement del Departament de Justícia

Guia d'intervenció tècnica en menors

Comunitat de pràctica de l'Equip d'Assessorament Tècnic Civil

Abril 2011

Programa Compartim de gestió del coneixement del Departament de Justícia

Centre d'Estudis Jurídics i Formació Especialitzada

Equip d'Assessorament Tècnic Civil

Abril de 2011

Avís legal

Aquesta obra està subjecta a una llicència Reconeixement 3.0 de Creative Commons. Se'n permet la reproducció, la distribució, la comunicació pública i la transformació per generar una obra derivada, sense cap restricció sempre que se'n citi el titular dels drets (Generalitat de Catalunya. Departament de Justícia). La llicència completa es pot consultar a <http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/es/legalcode.ca>

© Generalitat de Catalunya

Departament de Justícia

www.gencat.cat/justicia

Índex

Índex	1
I. Introducció.....	3
II. El SATAF i l'estudi dels infants immersos en un confrontació familiar judicialitzada ..	5
1. El SATAF: presentació del Servei.....	5
2. La guia: objectius i estructura	5
3. Criteris del SATAF	6
4. Com es considera l'interès superior del menor?	8
5. Limitacions i condicionants de la intervenció.....	10
6. Variables a tenir en compte en el procés de decisió sobre l'exploració directa del menor.	12
6.1. Variables del context:.....	12
6.2. Variables del menor:	12
7. Recerques documentals	13
III. Marcs conceptuals de referència	14
8. Marc legal	14
9. Marc teòric.....	15
9.1. Teories del desenvolupament.	15
9.2. Contextos socialitzadors dels menors	16
La família com a context socialitzador.....	16
Canvis estructurals en les relacions familiars.....	18
9.3. Característiques del desenvolupament dels infants.....	18
Etapa de 0-2 anys.....	19
Etapa de 2 a 7 anys	19
Etapa de 7 a 12 anys	19
Desenvolupament en l'adolescència (12-16 anys)	20
III. L'exploració del menor	21
10. Menor i context familiar	21
10.1. L'estudi del context familiar i la seva avaluació	21
10.2. L'estudi del menor.....	21
10.2.1. Criteris per plantejar la intervenció individualment amb un menor.....	22
10.2.2. Sessió d'observació de la interacció menor - progenitor/s	22
10.2.3. Sessió individual amb el menor	22
10.3. Àrees d'exploració.....	23
10.3.1. A l'exploració individual	23

10.3.2 A la sessió d'interacció:.....	25
IV. La singularitat de les intervencions amb menors : la metodologia	27
11. Una exploració respectuosa.....	27
11.1. Infants en contextos i espais aliens	27
11.2. Fases de l'exploració.....	28
11.3. Interacció progenitors-fills	29
12. Tècniques d'exploració per franges d'edat.....	29
12.1. L'entrevista i l'observació	30
12.2 Sessió d'interacció	30
12.3. Genograma	32
12.4 Tests psicomètrics	33
12.5 Tests projectius	35
13. Exploració de menors amb presència judicial.	36
13.1. Citació i recollida d'informació	36
13.2. Consens previ amb la instància judicial.....	36
13.3. Motiu i objectiu de l'exploració judicial.....	36
13.4. La metodologia de la intervenció	37
13.5. Seqüència de l'exploració adaptada al context judicial	37
13.6 Resposta tècnica.....	37
14. Bibliografia	38

I. Introducció

Els professionals del Servei d'Assessorament Tècnic en l'Àmbit de Família garanteixen la qualitat de la seva tasca mitjançant la revisió constant de les seves actuacions, les tècniques emprades i els principis que les fonamenten.

Mantenen el rigor i l'ajustament professional als marcs i programes tècnics que s'han anat elaborant, dins al Servei, als codis deontològics de les seves professions i mostren la inquietud d'ajustar-se a les noves realitats socials i legals.

L'especialització de l'equip genera una gran quantitat de coneixement, teòric i aplicat, que converteix en eficaç i fiable la intervenció tècnica que duen a terme.

Així, cal destacar la protocol·lització que l'equip ha construït al voltant de les actuacions que emmarquen les intervencions tècniques que es desenvolupen, de manera que s'ha vetllat per la homogeneïtat de l'acció tècnica, la reflexió i consens professional, atenent la casuística, el context i la bona pràctica.

Cal ressenyar també, que durant aquests últims cinc anys, gran part dels professionals s'han interessat en el camp de la investigació. Les recerques efectuades han quedat, en la seva totalitat, dins el context de treball que ens ocupa. Les mostres han estat extretes dels expedients treballats al Servei.

Les recerques han estat exportades a congressos i esdeveniments acadèmics del territori i també a la resta de comunitats autònomes amb els temes mes rellevants de l'actualitat professional de l'àmbit de la família.

Pràcticament la meitat d'aquestes recerques s'han efectuat amb el suport del Centre d'Estudis Jurídics i Formació Especialitzada (CEJFE).

Les recerques són:

- Característiques associades a la síndrome d'alienació parental (SAP)
- L'assessorament psicosocial en les reclamacions judicials de règim de visites entre avis i néts
- Trastorns de la personalitat i capacitat parental
- Simptomatologia present en els menors implicats en la síndrome d'alienació parental
- Estudi descriptiu de famílies amb dinàmiques de violència domèstica en un context judicial d'ordre civil
- Estudi comparatiu sobre competències parentals de famílies amb dinàmiques violentes respecte de famílies amb dinàmiques no violentes ateses al SATAF

- Síndrome d'alienació parental: aproximació al perfil de competències parentals del progenitor alienat. Elaboració d'una guia d'exploració tècnica
- Fills de famílies amb dinàmiques violentes: Afectació i repercussions. Una perspectiva des del SATAF
- Impacte dels informes del SATAF en les resolucions judicials. Efectes dels informes emesos pels equips psicosocials en les mesures judicials adoptades
- Interferència dels trastorns de personalitat en la capacitat parental. Comparació entre població normal i diagnosticada
- Estudi de la relació avis-néts. En procés d'elaboració.
- Les famílies reconstituïdes: un nou model de relació parental. Una perspectiva des del SATAF. En procés d'elaboració.

Amb l'aparició del Programa Compartim, dins l'àmbit de la gestió del coneixement, promogut pel CEJFE, s'ha obert una nova via per continuar treballant amb aquests principis dins la plataforma digital e-Catalunya, que esdevé un nou mitjà que obre un espai virtual de treball. Aquest espai ens permet mantenir els principis de treball del Servei amb un bon aprofitament de les TIC, la qual cosa ens fa guanyar en independència i en autonomia per portar a terme la feina.

La creació de la CoP SATAF com a grup virtual ha pretès ser un espai de treball per posar en comú idees, experiències i bones pràctiques. El producte resultant d'aquest treball és aquesta guia de bones pràctiques amb relació a una temàtica que preocupa la societat, els estaments jurídics i molt especialment, els professionals que treballem amb menors. Així, pretén divulgar les reflexions i conviccions dels professionals del SATAF respecte d'una realitat tan complexa com la intervenció amb menors.

El treball col·laboratiu ha esdevingut una eina fonamental en el SATAF per aconseguir els objectius abans plantejats. Amb el sorgiment del Programa Compartim, dins l'àmbit de la gestió del coneixement, promogut pel CEJFE, s'ha obert una nova via per continuar treballant amb aquests principis dins la plataforma digital e-Catalunya, que esdevé un nou mitjà que obre un espai virtual de treball. Aquest espai ens permet mantenir els principis de treball del Servei amb un bon aprofitament de les TIC, la qual cosa ens fa guanyar en independència i en autonomia per portar a terme la feina.

II. El SATAF i l'estudi dels infants immersos en un confrontació familiar judicialitzada

1. El SATAF: presentació del Servei

L'equip del Servei d'Assessorament Tècnic en l'Àmbit de Família (d'ara endavant, SATAF) depèn, orgànicament, de la Subdirecció General de Suport Judicial, de la Secretaria de Relacions amb l'Administració de Justícia dins el Departament de Justícia.

L'equip tècnic està format per professionals de l'àmbit de la psicologia i del treball social, especialitzats en relacions familiars en l'àmbit judicial civil i, concretament, en l'avaluació psicològica, social i psicosocial respecte de famílies immerses en un procediment judicial. L'objectiu principal, doncs, és proporcionar als òrgans judicials elements psicosocials d'anàlisi i valoració, que els facilitin una visió global de la situació de les persones i del grup familiar en conflicte i els ajudin a la presa de decisions judicials.

Cal destacar que l'actuació del SATAF es produeix sempre com a conseqüència d'una petició judicial.

2. La guia: objectius i estructura

Si s'entén que els infants i els adolescents formen part (amb vinculacions, dificultats o ruptures) de grups familiars, aquest document pretén resumir i ordenar els criteris amb els quals els equips:

- Determinen la conveniència o no de dur a terme l'exploració directa de l'infant-adolescent
- Defineixen el disseny de com ha de ser aquesta intervenció
- Sistematitzen les eines professionals de les quals es disposa per fer-la, que siguin adequades i útils

Aquest document està estructurat a partir de tres grans parts. La primera d'aquestes defineix un marc de referència. D'una banda, les referències legals que emmarquen la intervenció. De l'altra, les principals referències tècniques que donen sentit i coherència a l'actuació professional. La segona part defineix el nucli de les actuacions dels equips: les diferents formes de fer, les eines a fer servir, les àrees d'estudi. L'última de les parts agrupa diferents aspectes formals de la intervenció amb menors i els elements singulars que aquesta té quan es produeix en seu judicial.

3. Criteris del SATAF

El SATAF és un equip al qual es demana intervenir quan es produeixen les condicions següents:

- en determinats moments d'una situació de conflicte de família
- en grups familiars en els quals hi ha relacions de filiació
- quan les parts pretenen trobar sortida al seu desacord en una instància judicial
- quan l'Administració protectora ha intervingut modificant les condicions de l'exercici de la tutela i els progenitors discrepen de la seva intervenció
- quan es planteja davant l'autoritat judicial un desacord amb les resolucions administratives que deneguen la idoneïtat per a l'adopció

D'aquesta manera, la seva tasca pren sentit quan un grup familiar amb fills menors, es troba en situació de conflicte, el qual s'ha de resoldre en un context judicial.

Per actuar en aquest context, els professionals que el formen, a més a més de tenir en compte els seus respectius codis deontològics, els criteris d'actuació del Servei i els principis del Departament de Justícia, es regeixen per cinc grans criteris (que en diferents moments d'aquest document seran explicats en profunditat):

1. **L'interès primordial del menor**¹. Són professionals que cerquen dotar de contingut real aquest principi en cada situació. Que tenen en compte que aquest criteri afecta dos aspectes claus de la intervenció: a) la decisió o mesura que es suggereixi adoptar; b) el procediment, les formes d'actuació amb les quals es pretén descobrir, conèixer, allò que sembla estar a favor del seu interès.
2. **La intervenció mínima**. Són professionals que consideren que totes les intervencions professionals, singularment quan aquestes es donen en contextos judicials, tenen incidències que no són positives sobre l'infant, depenent de l'edat i la situació personal. Un criteri d'intervenció que pretén reduir aquests efectes i evitar que l'infant es vegi arrossegat per la dinàmica dels conflictes adults en els

1 "El millor interès del menor" ha estat definit per:

- La Convenció de les Nacions Unides sobre els drets de l'infant.
- L'article 2 de la Llei orgànica 1/1996, de 15 de gener, de protecció jurídica del menor.
- L'article 3 de la Llei 8/1995, de 27 de juliol, d'atenció i protecció dels nens i els adolescents i de modificació de la Llei 37/1991, de 30 de desembre, sobre mesures de protecció dels menors desemparats i de l'adopció (vigent fins al 2 de juliol de 2010).
- Llei 14/2010, de 27 de maig, dels drets i les oportunitats en la infància i l'adolescència. Capítol II. Article 5 dels Principis Rectors. L'interès superior de l'infant o l'adolescent.

quals ha estat inclòs. Que no deixa de banda la necessitat d'actuar fent que el nen o nena entengui allò que està passant al seu voltant. Que considera abans d'actuar quan i com serà possible i positiva la intervenció.

3. **La perspectiva d'infància.** Són professionals que observen, avaluen, suggereixen intervencions mirant de cercar la perspectiva de l'infant, les formes com viu, sent, comprèn la seva realitat, la realitat dels adults i les diferents decisions que afectaran la seva vida. Són professionals que apliquen mirades d'infant.
4. **El rigor professional.** Són professionals que posen al servei de la intervenció amb menors els criteris tècnics de la seva professió, aplicats de la manera més rigorosa possible, tot considerant en primer lloc la persona com a subjecte actiu de drets, cercant de descobrir les seves necessitats. Actuen sota criteris que tracten d'objectivar les formes de conèixer, que equilibren mitjançant el treball en equip els biaixos de la subjectivitat, que contextualitzen i acoten a situacions concretes allò que coneixen i informen.

Un dels paradigmes bàsics d'acció del SATAF és el següent: *són professionals que intervenen quan, en un litigi, hi ha nens i nenes afectats per conflictes del grup familiar, però la seva acció no passa sempre per intervenir directament amb l'infant.* La intervenció estarà condicionada, entre d'altres extrems, per exemple, per l'edat del menor; així com valorar si ha de ser entès com un subjecte actiu o passiu del conflicte familiar.

Si bé és cert que el menor és una font d'informació valuosa per a la justícia, convé pararse a pensar sobre el paper que ha de jugar i, sobretot, sobre els riscos derivats de les exploracions dels menors en un context no terapèutic. Per això, s'ha de ser prudent a l'hora de planificar la intervenció amb la família i, en especial, en la forma en què cal atendre la presència del més feble, que sens dubte és el fill o la filla.

Quan s'ocupen directament dels infants, els criteris que apliquen donen lloc a un procediment essencial obligatori: *escoltar* l'infant. Actuar professionalment en clau de drets, considerar l'interès superior i adoptar la perspectiva d'infància suposa actuar activament per permetre l'expressió activa d'allò que sent, comprèn, interpreta, del que està passant i la forma com podrà implicar-se en les decisions que es prenguin. Procediment que, com a "dret a ser escoltat" afecta, de manera diversa, totes les edats (com a mínim a partir de la construcció de situacions d'observació participativa) i, en qualsevol cas, a partir dels 12 anys, tal com es recull legislativament².

² Llei 14/2010, de 27 de maig, dels drets i les oportunitats en la infància i l'adolescència. Capítol II. Article 7 dels Principis Rectors. *Dret d'ésser escoltat.*

En diferents moments d'aquest text es fa referència a les diferents etapes evolutives de la infància i l'adolescència, així com de les seves característiques i necessitats singulars. Normalment, sempre que es parla d'infància ens estem referint al conjunt d'edat entre 0 i 18 anys. Tanmateix, quan es diu infància i adolescència es diferencia -tal com es fa en la nova Llei dels drets i les oportunitats de la infància i de l'adolescència³; que s'entén per *infant* tota persona menor de 12 anys i, per *adolescent* tota persona en una edat compresa entre els 12 anys i la majoria d'edat establerta per llei.

4. Com es considera l'interès superior del menor?

Quan, com a professionals, intentem considerar de la manera més objectivable possible "*l'interès primordial del menor*"⁴ el que fem és aplicar un conjunt de criteris d'intervenció i valoració compartits, pensats específicament per a les situacions de conflicte en les quals hem d'intervenir. Però, com ja hem destacat en recordar el conjunt de criteris que impregnen la intervenció dels equips, la consideració del seu interès ha de produir-se en primer lloc per decidir les formes d'aproximació, observació i coneixement de la seva realitat (no totes les aproximacions a la seva realitat són respectuoses). Després, aquesta consideració del seu interès modula, condiona, justifica prioritats en suggerir les propostes d'actuació per resoldre el conflicte.

Aquests criteris compartits tenen el denominador comú de considerar (com s'explica al capítol sobre el desenvolupament infantil) allò que són els components maduratiu, educatiu i socialitzadors propis de cada etapa. Igualment, allò que són les formes com a cada situació del seu desenvolupament, viuen, gestionen i interpreten els infants els esdeveniments significatius (o d'alta incidència) de la seva vida.

De manera breu, concretarem aquestes idees en una llista parcial de criteris. Quan els equips estudien la realitat familiar que envolta un infant i el seu lloc en aquesta i en els seus conflictes, intenten tenir en compte el següent:

- Evitar d'afegir un nou dany, un nou patiment emocional, relacional, de desorientació i confusió, de tensió innecessària, d'elecció entre fidelitats. Si un *dany* és justificadament inevitable, intenten posar al seu abast els elements de protecció i comprensió d'allò que està passant per minimitzar-ne l'impacte.
- Facilitar que visquin allò que per al seu moment evolutiu es considera que han de viure. Evitar que visquin allò que no els correspon de viure. Evitar la infantilització, evitar l'adultització. Posar-se en el seu lloc per valorar-ho. Evitar la contaminació per les preocupacions adultes. Facilitar la seva permanència vital allà on podrà viure millor la seva condició infantil.

³ Article 2.2

⁴ millor interès, interès superior.

- Estudiar de manera prioritària les vinculacions del nen o la nena amb els adults i de les persones adultes amb ells. Considerar sempre en primer lloc com les viu el menor, el contingut de seguretat i pertinència que hi atribueix, per damunt dels drets dels adults. Considerar igualment altres vinculacions importants (avis, germans, altres membres del grup familiar,...) per al menor en el moment de valorar-ho i decidir-ho.
- Tenir en compte els seus contextos concrets de vida com a part important d'allò que és i que importa, per poder preservar-los (què fa en el dia a dia, quines són les seves relacions significatives, què aporta il·lusió de vida, quina és la *font* de la qual vénen les principals experiències positives, etc.).
- Valorar l'autonomia. Descobrir fins a quin punt les parts en litigi la faciliten o, ans al contrari, generen possessió i dependència. Intentar conèixer fins a quin punt els adults que l'envolten generen simbiosi emocional o estimulen l'autonomia donant seguretat.
- Considerar les relacions. Valorar l'interès com a construcció que té a veure amb els altres, especialment els iguals. Evitar que les decisions comportin ruptures de relació i generin soledat.
- Cercar l'acord adult sobre allò que afecta l'infant. Amb independència dels desacords sobre els seus conflictes adults que estan en la base del litigi judicialitzat (en els quals els equips no hi han d'entrar), posar els criteris perquè allò que és el nucli bàsic de la vida de l'infant trobi algun consens. Recordar als adults que els seus drets no són primers. Defensar que es consideri el criteri de l'infant. Evitar que sigui el menor qui hagi d'optar.
- Pensar en les oportunitats reals (de relació, d'estímuls educatius, d'oci, d'atenció quotidiana, etc.) que té o tindrà per continuar essent infant.
- No decidir quin és el seu interès sense intentar conèixer-lo. Deduir-lo després d'observar, escoltar, crear les condicions per descobrir-lo, si és el cas preguntar-ho (o, com sovint no s'explora l'infant, recollir les informacions de la vida quotidiana que altres professionals positius per a l'infant poden facilitar).

5. Limitacions i condicionants de la intervenció

Les aportacions psicosocials i socioeducatives⁵ que els equips, en la seva tasca de suport judicial, poden fer, tenen un conjunt de condicionants estructurals. Allò que poden arribar a conèixer i la utilitat del que poden explicar sobre la realitat que envolta el menor i la seva família ha de ser sempre contextualitzat, d'acord amb l'encàrrec rebut i les circumstàncies de l'actuació professional.

La seva gran fortalesa és que es tracta d'una actuació professional feta des de la perspectiva de l'infant i els seus drets, portada a terme amb criteris psicològics, educatius i socials, que considera el conjunt del nucli familiar i el lloc i posicionament del nen o nena en aquest, que ajuda que les decisions judicials puguin considerar de la manera més adequada l'interès superior del menor.

Totes les actuacions dels equips del SATAF estan determinades per tres grups de variables, que acoten allò que és possible fer, la forma de fer-ho i el sentit i valor del que fan⁶:

- Es tracta d'intervencions en un marc judicial, que condiona (limita, estimula) el que es pot arribar a conèixer (posicionaments i intencions dels informadors, artificialitat del context de coneixement, ús posterior de la informació com a element de litigi, etc.).
- Es tracta d'intervencions puntuals, sovint artificials, enmig d'una seqüència d'intervencions que responen a procediments judicials però no a processos de gestió dels conflictes, a processos terapèutics o a seqüències educatives i recuperadores (no s'actua quan convindria fer-ho sinó quan processalment correspon fer-ho).
- No hi ha seguiment ni de l'impacte de la intervenció ni de la idoneïtat de les propostes. Tampoc no es coneix la relació entre el coneixement aportat i la decisió judicial posterior.

A aquests grups de variables hem d'afegir que, considerant la intervenció mínima i l'interès superior, un infant o adolescent, no ha de ser sotmès a reiterades intervencions de professionals, ja sigui per raons pericials, ja sigui per demandes de les diferents parts

⁵ Es tracta d'aportacions que consideren elements maduratiu, evolutiu, personals, emocionals, intel·lectuals, etc., però també dels grups socials pròxims, de les seves relacions i vinculacions, de la seva presència en les institucions. Igualment, considera l'entorn, la comunitat en la qual viu, les oportunitats de tenir infància; però, també, l'impacte que una decisió o altra tindrà sobre les possibilitats educatives, sobre l'estimulació educativa.

⁶ Afirmer que les actuacions són així ara i aquí no significa que hagin de ser-ho. Bona part dels components d'aquestes variables pot ser modificada a partir d'un diàleg i una reflexió compartida entre els diferents operadors jurídics que actuen en els processos judicials de grups familiars amb filiacions.

en litigi. Els infants immersos en aquests litigis han estat sotmesos ja a diferents estudis i exploracions per encàrrec d'una o les dues parts en confrontació.

Hem definit el paradigma de les intervencions del SATAF com una intervenció professional delimitada per l'existència de conflicte i per la presència d'infants, que sempre comporta intentar descobrir la seva visió i el seu interès. També, hem afirmat (i aquest document justifica el perquè) que saber sobre l'infant comporta sempre saber sobre el seu grup familiar. A més, hem volgut remarcar que a determinades edats i en determinades circumstàncies l'interès superior del menor, el criteri d'intervenció mínima i les limitacions contextuais de la informació que es pot obtenir, obliguen a no actuar directament amb el menor, cercant informacions que altres professionals amb una relació positiva amb ell o ella ens poden facilitar.

Hipotèticament, els equips del SATAF duen a terme l'exploració dels infants i adolescents en dos supòsits molt diferents: a) quan, a demanda judicial i a criteri tècnic, la intervenció es fa amb tot el grup familiar, incloent-hi o no el menor; b) quan, a demanda judicial, es fa un suport tècnic a l'exploració judicial del menor. Però, d'acord amb el que acabem de resumir, podem dir que:

- Els equips del SATAF intervenen sempre (per demanda judicial) treballant amb tot el grup familiar, valorant en cada cas i a partir d'un primer coneixement del grup, la conveniència de relacionar-se amb el menor i la forma de fer-ho.
- Les exploracions en seu judicial (llevat de circumstàncies molt excepcionals) serveixen molt poc per millorar la informació clau sobre l'infant o adolescent, sovint estan contraindicades i convé evitar-les, per això es proposa un estudi en un context més adequat.

Com a funcionament correcte i adequat, normalment, els professionals no atenen, no exploren, només el menor. En el context d'allò que significa la intervenció en conflictes familiars judicialitzats "*l'exploració psicològica del nen o la nena*" significa sempre (llevat d'impossibles) l'exploració dels membres del grup familiar i les seves vinculacions amb els fills o les filles.

Es tracta d'una intervenció per valorar l'estat del menor i l'exploració sempre comporta descobrir:

- com està el menor en un context familiar concret
- intentar esbrinar les raons, les variables que expliquen per què està com està
- deduir les respostes més adients a donar a l'infant com a sortida als patiments i dificultats de la situació de conflicte

6. Variables a tenir en compte en el procés de decisió sobre l'exploració directa del menor

Abans de considerar criteris tècnics amb relació a la conveniència d'explorar el menor, cal tenir en compte el caràcter obligatori d'una demanda judicial sobre aquest tema. És a dir, el tècnic té l'obligació d'atendre la demanda judicial. No obstant això, el professional pot fer les observacions tècniques oportunes al jutge per tal de reconduir la decisió judicial. Els criteris tècnics han de considerar les variables següents:

6.1. Variables del context

- Objectiu de l'exploració amb el menor: Es considera més adient explorar el menor quan d'aquesta manera s'obté informació significativa per a l'avaluació, difícil d'obtenir per altres fonts.
- El context judicial en què es troba el menor: Es podria considerar no intervenir directament amb el menor com a mesura protectora, quan consta o hi ha indicis que els nivells d'estrès familiar o judicial l'han pogut afectar, amb l'objectiu d'evitar els efectes iatrogènics i de victimització secundària que es podrien derivar de la intervenció.
- La transversalitat i la temporalitat de la intervenció: Això comporta limitacions respecte a la profunditat de l'exploració amb el menor i la generalització de les dades obtingudes. En el cas que es decideixi explorar-lo, ha d'estar centrada en objectius molt concrets, d'acord amb la demanda.

6.2. Variables del menor

- Edat del menor:
Si té pocs anys, l'exploració es pot veure limitada. En termes generals, a menor edat cronològica menys possibilitats d'intervenció.
- Menor amb discapacitat física o psíquica:
La discapacitat del menor pot interferir en el procés d'intervenció.
- Menor multiintervingut per professionals:
Cal considerar que una nova intervenció professional pot comportar una situació de victimització secundària del menor. Altrament, els aprenentatges que el menor ha fet en aquests contextos professionals d'intervenció poden interferir en la nova exploració que es planteja.

7. Recerques documentals

S'ha cregut convenient fer una recerca bibliogràfica respecte del tema que ens ocupa per tal d'oferir un marc teòric des de diferents punts de vista els quals, poden convidar a reflexions a tenir en compte. En aquest sentit, destaquen les recerques bibliogràfiques següents:

- *Guidelines for Child Custody Evaluations in Family Law Proceedings. American Psychological Association (APA).*

Aquest document és una guia elaborada per l'American Psychological Association's (APA) *Ethical Principles of Psychologists and Code of Conduct* ("Ethics Code," APA, 2002). El terme "guia" fa referència a suggeriments i recomanacions sobre l'actuació del psicòleg per tal de sistematitzar i desenvolupar la tasca professional. Aquestes directrius són orientatives i poden no ser aplicables a totes les situacions d'intervenció professional, per la qual cosa no pretenen substituir el criteri tècnic. Aquesta guia es revisa cada 10 anys.

Segons aquesta font consultada, no s'ha trobat cap referència que especifiqui directrius respecte de l'exploració del menor en el context de les avaluacions de guarda i custòdia dins un procediment judicial.

- *Codi deontològic del Col·legi Oficial de Psicòlegs de Catalunya*

En aquest document no es fa una referència específica a l'exploració de menors en el context judicial. Malgrat això, sí descriu un marc general d'actuacions professionals del psicòleg amb menors.

Entre els articles més rellevants quant a l'àmbit d'actuació professional que aquí ens interessa cal esmentar:

Article 24: "[...] El psicòleg pot negar-se a acceptar fer simultània la seva intervenció amb la d'un altre professional. En tot cas, no interferirà en les intervencions iniciades per altres psicòlegs".

- *Codi deontològic dels treballadors socials de Catalunya*

En aquest document tampoc es fa una referència específica a l'exploració de menors en el context judicial. Tot i així, cal ressaltar l'article 5.2 del capítol V el qual estableix que: "[...] llevat que es tracti d'una situació d'emergència, el treballador social no ha d'acceptar una intervenció social atesa per un altre col·lega sense un acord previ. En el cas que sigui convenient, la intervenció de més d'un professional s'han d'acordar i determinar les funcions de cadascú".

- *Guia de buenas prácticas para la elaboración de informes psicológicos periciales sobre custodia y régimen de visitas de menores.* Col·legi Oficial de Psicòlegs de Madrid.

En aquest document es fa constant referència que l'avaluació ha d'incloure el grup familiar en el seu conjunt i totalitat. D'aquesta manera, el document indica que un informe que no presenta una informació vàlida i fiable de cada un dels membres de la família i de la relació de cada membre amb els altres components, no pot ser considerat un informe pericial vàlid sobre temes de custòdia.

No obstant això, el document no esmenta quins són els membres que componen el grup familiar. Així mateix, tampoc no especifica si la intervenció amb els membres familiars ha de ser directa o indirecta.

III. Marcs conceptuals de referència

8. Marc legal

Les actuacions del SATAF sempre estan referides a un conjunt de valors, prioritats, criteris i procediments d'intervenció definits per diferents normes. Una part d'elles són lleis fonamentals que emmarquen la consideració de la infància que la resta de normes i les intervencions de l'administració ha de tenir en compte. D'altres, es refereixen a la regulació de les relacions familiars i al lloc que els fills i filles han de tenir en elles. Finalment, unes altres indiquen formes d'actuar en determinades situacions en les que els conflictes, les ruptures o les desproteccions obliguen a intervenir a les instàncies judicials.

La legislació més destacada que regula les intervencions del SATAF i, en concret amb menors, es recull en:

Legislació internacional

La Convenció Internacional dels Drets de l'Infant de 1989

Legislació estatal

- Constitució espanyola de 1978
- Codi civil espanyol
- Llei orgànica 1/1996, de protecció jurídica del menor.
- Llei d'enjudiciament civil

Legislació autonòmica catalana

- Estatut d'autonomia de Catalunya de 2006
- Llibre segon del Codi civil de Catalunya
- Llei 14/2010, del 27 de maig, dels drets i les oportunitats en la infància i l'adolescència

9. Marc teòric

Com a actuacions professionals que són, les intervencions del SATAF tenen com a fonament un conjunt de sabers –dels quals volem fer una referència bàsica- derivats de diferents disciplines. Sense voler resumir la psicologia del desenvolupament o els criteris sobre l'estudi o la intervenció socials, ens referirem en primer lloc, a algunes de les teories explicatives, després a com es construeix la infància en els diferents contextos (especialment els familiars) i, finalment, a alguns dels trets característics de cadascuna de les etapes evolutives per les quals passen els infants entre els 0 i 18 anys.

Cal, però, compartir inicialment una definició operativa d'infància, ja que és el punt de referència principal per a la nostra feina. Així, podríem dir que es tracta de persones en les quals la seva realitat i la construcció que se'n fan, depèn de les experiències que poden viure, de les que haurien de poder viure i no tenen a l'abast i del que estan obligats a viure. Per tant, a la infància, es dona una dinàmica de construcció permanent que té a veure amb les oportunitats que té al seu abast, els estímuls i les experiències que els adults ofereixen i construeixen⁷. Aquesta perspectiva de la infància fa especial èmfasi en les oportunitats i les necessitats que tenen i l'entorn que els adults poden oferir, cosa que esdevé cabdal per a la feina que es desenvolupa des d'aquest Servei.

9.1. Teories del desenvolupament

Tot i tenir diferents perspectives, quan parlen dels infants i del seu desenvolupament, les diferents teories es refereixen a un conjunt de conceptes bàsics a considerar sempre: creixement, maduració, aprenentatge i desenvolupament. Als annexos finals hem ampliat i resumit diferents construccions teòriques. Ara ens referirem només a dues d'aquestes:

- La *tradició psicoanalítica*, destaca la importància de l'inconscient. El desenvolupament en la primera infància és fonamental i determinant per al desenvolupament de l'individu, així com la relació amb els pares. Les conductes de l'individu són interpretades segons els esdeveniments de la primera infància, el desenvolupament està mogut per forces emocionals antagòniques entre les quals s'originen conflictes.

⁷ Vegeu: FUNES, J. *El lugar de la infancia. Criterios para ocuparse de los niños y niñas hoy*. Barcelona: Graó, 2008.

- A les teories del desenvolupament del llenguatge i del pensament hem de destacar la *del desenvolupament cognitiu de Piaget*. Aquest autor considera que el canvi evolutiu es pot explicar per factors interns i externs a l'organisme; entén l'ésser humà com un ésser actiu que selecciona, crea i transforma; continuïtat entre els processos biològics d'adaptació al medi i el desenvolupament pròpiament psicològic.

Defineix quatre factors de desenvolupament cognitiu: maduració biològica, experiències (simple acció sobre un objecte, experiència física, experiència lògica i matemàtica), transmissió social que depèn de l'ambient familiar, cultural i educatiu en general i l'equilibri.

D'altres autors han treballat sobre aspectes concrets del desenvolupament de la infància, oferint visions que poden ser complementàries d'allò que s'ha ressenyat abans.

9.2. Contextos socialitzadors dels menors

L'individu, des del moment del seu naixement, està immers en algun grup; primer el grup familiar, després l'escolar, el grup d'*iguals* i així fins al final de la seva vida. El pas per aquests grups aporta unes experiències i adquisicions socials i culturals, que l'individu va assimilant i integrant a la seva personalitat.

La família com a context socialitzador

La família és el principal transmissor de coneixement, valors, rols, actituds i hàbits i és la principal responsable de la socialització dels menors, així com la principal font per cobrir les necessitats dels infants. Es podria definir la família com una xarxa complexa de relacions bidireccionals que es reajusten contínuament a mesura que els membres canvien al llarg del temps. La qualitat d'aquestes relacions i, per tant, el desenvolupament dels fills, depèn en part d'aquestes connexions establertes amb suport social formal i informal en la comunitat que l'envolta (Berk, 1998).

La família contribueix en el desenvolupament del nen perquè l'ajuda en el ple desenvolupament de la seva personalitat, modela el seu nivell d'activitat mitjançant estimulacions diverses i en facilita la socialització.

Els factors que condicionen la influència de la família en el desenvolupament del nen són especialment les *conductes i actituds dels pares cap als fills i els mètodes de control i disciplina, l'ambient familiar i la interacció entre els germans*. Els estudis han demostrat que les actituds d'afecte i tolerància donen lloc a personalitats i desenvolupaments equilibrats.

Pràcticament tots els aspectes de la conducta dels infants estan directament influenciats per la família. També cal destacar la influència que en el desenvolupament de la socialització exerceixen els germans. Els vincles entre germans són positius i possibiliten una adaptació favorable, fins i tot entre nens hostils amb risc de dificultats socials.

Els efectes de l'acció educativa de la família en el desenvolupament del nen, marquen la seva la personalitat, especialment en les àrees següents:

- En el **desenvolupament cognitiu**, variables com l'estructura de la família, els estils d'interacció mare-fill, pare-fill, el maneig i direcció de l'aprenentatge i l'organització de l'ambient de la casa.
- En el **desenvolupament psicolingüístic**. Són importants variables com la relació mare-fill, pare-fill, els processos educatius implícits i el context i nivell sociocultural de la família.

En el **desenvolupament específic de la personalitat**. Cal destacar la importància de les atencions primerenques, les actituds emocionals dels pares, la percepció i valoració que del nen tenen i fan els pares i el reconeixement de la individualitat de cada fill. Tots aquests aspectes tenen a veure directament amb el nucli del desenvolupament de la personalitat: autoconcepte i autoestima.

Seguint allò que proposa Bronfenbrenner (1979), per explicar les influències socials en les persones mitjançant el seu desenvolupament i la seva vida en general, hem de recórrer a un **model ecològic**. Aquest model explica que les influències socials són un conjunt de sistemes que s'estenen més enllà del nen i afecten d'una o altra manera i intensitat. Són com cercles concèntrics d'influència i en el seu centre es troba el nen. El primer cercle és el *microsistema*, és a dir, les fonts d'influència de contacte immediat amb el nen: la família, l'escola, els companys, etc. El *mesosistema* és el conjunt de relacions recíproques que es donen en els escenaris del microsistema; així, el que succeeix a casa influeix en el que succeeix a l'escola i viceversa. L'*exosistema* són els ambients en els quals el nen no està present, però l'influencien, com que allò que succeeix als pares a la seva feina repercuteix en els fills. Per acabar, el *macrosistema* representa i inclou els valors, ideologies, tradicions, costums, etc. d'una cultura determinada i influeix en el nen mitjançant l'exosistema i el microsistema.

Les pràctiques dels pares, els seus **estils educatius**, poden potenciar o dificultar la individualització, l'autonomia, la identitat, la confiança en un mateix, el rendiment acadèmic, etc. dels nens. Segons J. Alonso i JM Roman (2003) hi ha 4 tipus d'estils educatius:

- **Estil democràtic**. Els pares democràtics fan demandes raonables i les fan complir, establint límits raonables, alhora que expressen amor i afecte i escolten atentament els seus fills; és a dir, es reconeixen i respecten els drets dels pares i dels fills.
- **Estil autoritari**. Els pares emfatitzen l'obediència i són poc receptius i exigents amb els fills; quan aquests no obeeixen, recorren a la força i al càstig.
- **Estil permissiu**. Els pares cuiden i accepten els seus fills, però eviten imposar controls de qualsevol mena i els permeten prendre les seves pròpies decisions a una edat en què no són capaços de fer-ho.

- **Estil de no-implicació.** Els pares mostren poc compromís amb l'educació dels seus fills, no els fan complir cap tipus de norma de conducta.

Canvis estructurals en les relacions familiars

Alguns progenitors tenen dificultats per crear un context adequat per a la criança dels fills; així, poden exercir una relació de parentiu adequada en l'esfera individual, però no en el context de la parella, ja que la relació matrimonial està subjecta a freqüents o forts conflictes (Furstenberg et al., 1991), fet que crea una inseguretat emocional en el nen.

Quant hi ha una ruptura de la parella i un trencament de la convivència, es produeixen molts canvis i reajustaments, que requereixen un sobre esforç per part dels progenitors. La **separació** implica assumir una nova forma de relació, ja que aquesta decisió marca el final d'un matrimoni i l'inici d'una nova forma de família. La relació pares/fills canvia i, tot i que hi ha molts canvis predicibles, són molts els progenitors que no poden preveure tot el que implica la ruptura del nucli familiar.

La separació pot generar sentiments de tristesa, inseguretat, vulnerabilitat, inquietud, soledat i conflicte de lleialtats en els nens. Tot això ve motivat per la incertesa davant la repercussió que pot tenir la nova situació en el seu ritme de vida.

Així mateix, als nens els costa assumir els sentiments de tristesa que pot provocar aquesta nova situació i el seu desenvolupament es pot veure afectat, temporalment.

Per tal de reduir tots aquests possibles efectes negatius que pot tenir la ruptura conjugal, és imprescindible mantenir un canal de comunicació positiu entre els progenitors, que ajudi a donar continuïtat a la criança i l'educació dels fills.

Entre les variables que influeixen en les respostes dels fills a aquest problema, ens podem trobar: la forma de la ruptura dels pares, l'edat dels nens en el moment de la separació, la forma com se'ls explica el motiu i conseqüències de la ruptura, el mateix procés de separació, el presència de situacions violentes entre els progenitors i noves parelles, entre d'altres.

Així, tot el que sigui un funcionament familiar postruptura que s'allunyi d'allò que es consideri òptim, pot tenir uns efectes en el desenvolupament dels menors i en les interaccions familiars, donant lloc a disfuncionalitats.

9.3. Característiques del desenvolupament dels infants

Tal com ja s'ha mencionat a l'inici d'aquest apartat aquí es destaquen els trets característics de les diferents etapes per les quals passen els infants i que, d'alguna manera, estan relacionades amb aspectes que s'han de tenir en compte en les avaluacions que es fan des d'aquest Servei.

Etapa de 0-2 anys

Les principals fites evolutives en aquesta etapa estan relacionades amb *l'adquisició progressiva d'habilitats motores*, del *llenguatge*, l'inici del desenvolupament de funcions com la *memòria*, la *intel·ligència*; així com l'establiment *del lligam afectiu* amb els progenitors o cuidadors de referència tan important perquè li proporcionen la seguretat emocional indispensable per a un bon desenvolupament de la personalitat.

Etapa de 2 a 7 anys

Durant aquesta etapa i en l'àrea de *desenvolupament físic*, s'aconsegueix un domini de les habilitats psicomotores que no té tan sols a veure amb el que és físic, sinó també amb el que és psicològic. L'aprenentatge d'hàbits higiènics i el control d'esfínters també són fites importants.

El *desenvolupament del llenguatge* en aquesta etapa, permet l'adquisició de la lectura, l'escriptura i el pensament lògic. Altrament, també es va adquirint domini dels conceptes relatius a l'espai; no obstant això, encara no ha adquirit els conceptes referents a la temporalitat.

La *personalitat* de l'infant es va formant a través de la imitació dels progenitors i referents; mitjançant aquest procés s'aprèn allò que és vàlid socialment i culturalment. Aquesta socialització implica control i inhibició en el nen respecte dels límits imposats per l'entorn.

A l'inici de l'escolaritat infantil s'inicia el *desenvolupament de la consciència moral*. A través de la identificació dels valors, actituds i comportaments parentals s'estableixen els models a seguir.

Etapa de 7 a 12 anys

Com a fites importants a destacar:

Quant al *desenvolupament cognitiu*, la memòria a curt termini va creixent i la memòria a llarg termini va augmentant de forma ràpida amb l'edat. Altrament, es van adquirint les capacitats per coordinar mentalment diverses idees, pensaments o estratègies. Els processos naturals més complexos comencen a automatitzar-se i s'incrementa la consciència de les estratègies cognitives.

Les característiques fonamentals d'aquesta etapa fan referència al caràcter logicoverbal del pensament, que capacita el nen i la nena per elaborar conceptes i preveure situacions.

La comparació social és emprada pel nen per avaluar les seves competències respecte dels companys.

Respecte del *desenvolupament afectiu i motivacional*, es produeix el pas de l'egocentrisme a l'adquisició d'una consciència de les pròpies possibilitats i limitacions,

amb tendència a ser cada vegada més objectiu i a consolidar la pròpia identitat. Es produeix, també, una transició de la gran labilitat dels sentiments a una fase d'equilibri emocional.

Pel que fa al **desenvolupament psicosocial**, segons els estadis descrits per Erikson (1950), els nens en aquesta etapa es troben entre la destresa versus la inferioritat. La importància dels amics és cada vegada més gran i el nivell d'acceptació permet predir el seu ajustament futur.

Quant al **desenvolupament moral**, segons Piaget (1932), el desenvolupament del judici moral és un procés cognitiu gradual estimulat per les creixents relacions socials. A través de les relacions amb els iguals els nens aprenen a negociar i a pactar les solucions de compromís i a l'establiment de justícia.

Durant la segona infància, els judicis morals s'aguditzen i la lleialtat als iguals determina, en moltes ocasions, accions morals concretes. A mesura que els nens i les nenes creixen, confien més en les reaccions avaluatives internes i menys en l'amenaça del càstig.

Desenvolupament en l'adolescència (12-16 anys)

En termes generals, es pot dir que en la adolescència s'assoleix el final de l'etapa de creixement, l'inici de la capacitat de reproducció i la inserció en el grup d'adults i en el seu món. Tanmateix, l'adolescent ha de dur a terme una sèrie d'ajustaments més o menys grans segons les característiques de la societat i les facilitats o dificultats que se li proporcionen per a la seva integració en aquesta.

L'adolescent es troba en una etapa en la qual se centra en si mateix i es considera únic, excloent els altres, creient que els pensaments o experiències són totalment diferents d'aquests.

Aquest egocentrisme en l'adolescent reflecteix la *recerca de la seva identitat*. Dins d'aquest context, la preocupació sobre les impressions dels altres i sentir-se invencibles són aspectes del desenvolupament social i de la personalitat.

Una característica típica de l'adolescència en el seu *desenvolupament afectiu* és la reorganització del món sentimental. Els sentiments que ja hi ha com l'amor propi, l'amor filial, etc. adquireixen noves formes d'expressió.

El *desenvolupament moral* en l'adolescent sorgeix amb la consolidació del pensament abstracte i l'accés al món dels valors. Un dels factors que més contribueix al desenvolupament de la consciència moral de l'adolescent és el descobriment de la seva vida interior. L'anàlisi de les pròpies experiències (motivacions, objectius interiors, etc.) du l'adolescent no solament a un major i més profund coneixement del significat de la seva pròpia conducta moral, sinó també a actuar i a un coneixement dels altres més gran.

III. L'exploració del menor

10. Menor i context familiar

10.1. L'estudi del context familiar i la seva avaluació

Aquest tipus d'intervenció esdevé la més desitjable, perquè permet una avaluació global de la situació del menor dins de la dinàmica familiar.

El fet de poder avaluar directament les capacitats parentals permet fer valoracions tècniques més ajustades a les necessitats dels fills. A més, evita que la intervenció es focalitzi únicament en el menor.

S'ha de comunicar als progenitors que l'explicació que donin als fills sobre la intervenció tècnica ha de ser tranquil·litzadora, protectora i neutra. A més, ha de ser una explicació ajustada a l'edat i a la informació que té el menor sobre el procés judicial i el conflicte que hi hagi

L'exploració del menor comprèn des que arriba al Servei fins que marxa. En aquest sentit, tenir en compte aspectes relatius com qui l'acompanya, com se n'acomiada, quins missatges verbals i no verbals fa, pot aportar informació rellevant.

Per norma general, l'exploració del menor es du a terme després de l'entrevista amb els progenitors. D'aquesta manera, *si la informació que faciliten ambdós progenitors en referència amb el menor és congruent, es descartaria la seva exploració, seguint el principi d'intervenció mínima.*

10.2. L'estudi del menor

Aquest es produeix quan el jutge, d'ofici, sol·licita explícitament que, a més de les exploracions als progenitors, també s'explori el fill. O quan el tècnic decideix la conveniència d'explorar el menor.

Aquesta intervenció es pot produir de dues maneres, que poden ser complementàries i no sempre han de produir-se les dues:

- la sessió d'observació de la interacció menor - progenitor/s
- la sessió individual amb el menor.

10.2.1 Criteris per plantejar la intervenció individualment amb un menor

El professional, per valorar aquelles situacions en les quals considera necessari intervenir amb el menor (exploració i/o sessió d'interacció) separatament, té en compte els criteris següents:

- Quan els pares discrepin en la seva valoració respecte de la situació dels fills, o bé respecte de la relació que manté amb cadascun d'ells
- El moment evolutiu del menor
- Quan no hi ha altres serveis que hi intervinguin i, per tant, no es pugui contrastar la informació amb fonts externes
- Quan es pressuposa una important implicació del menor en el conflicte conjugal
- Quan hi ha presumpció de dany en el menor que cal valorar

10.2.2 Sessió d'observació de la interacció menor - progenitor/s

Aquesta intervenció permet avaluar les característiques de la relació parentofilial i les capacitats i habilitats parentals.

S'ha de valorar la conveniència en aquests supòsits:

- quan les característiques dels menors (edat, dèficits psicomaduratsius...) no permeten la seva exploració individual
- quan un dels progenitors esmenta que hi ha rebuig filial
- quan hi ha hagut un període de temps sense contacte del menor amb un dels progenitors

En aquest tipus d'intervenció, el professional ha d'adoptar un segon plànol, per no interrompre ni mediatitzar la interacció. Cal dissenyar la sessió d'acord amb les variables que es vulguin observar.

10.2.3 Sessió individual amb el menor

Aquesta intervenció, a més d'explorar les àrees social, escolar, personal i familiar del menor, permet contrastar les informacions que ofereix amb d'altres d'obtingudes per altres fonts.

Altrament, l'avaluació dels progenitors i de la dinàmica familiar facilita que el tècnic compti amb un coneixement més ajustat del context familiar. Aquest fet permet que es pugui oferir al menor elements de comprensió de la seva situació.

Cas que el menor presenti un comportament negatiu o temorós a entrar sol a la sessió amb el tècnic, cal valorar la conveniència d'efectuar-ne l'exploració. Es poden utilitzar

diverses estratègies per vèncer les seves resistències, sempre que no suposin un element de pressió afegit per al menor.

En tot cas, si finalment no s'explora el menor, tenint en compte que ha estat el jutge qui ho ha sol·licitat explícitament, caldrà argumentar els motius pels quals no s'ha dut a terme.

10.3. Àrees d'exploració

La següent proposta d'àrees d'avaluació bàsiques s'ha de contextualitzar i adaptar a la demanda formulada des del jutjat. Cal tenir en compte que resultaria òptim que el tècnic disposi de la major informació possible sobre el perfil del menor, per tal de poder conduir-ne l'exploració. D'aquesta manera, s'iniciaria l'exploració per aquelles àrees que sabem que resulten més còmodes al menor i li permeten establir una interacció més fluida per, posteriorment, endinsar-nos en aquelles l'abordatge de les quals pot comportar un grau de patiment més alt.

10.3.1 A l'exploració individual

Els aspectes emocionals del menor s'exploren en cada una de les àrees proposades. És a dir, és important extreure el grau d'adaptació general del menor explorat per tal de poder valorar finalment la seva experiència familiar. Des d'aquí, es pot fer una anàlisi adequada de la seva vivència (es pot atribuir inducció al discurs, possibilitat de fabulació, absència o excés de crítica, etc.).

- *Observació bàsica*: consisteix en aquells aspectes que s'observen directament al començar la sessió.
 - Separació de l'adult a la sala d'espera
 - Aspecte, higiene, vestit...
 - Actitud: col·laboradora, reticent, inhibida, defensiva...
 - Estil de comunicació: espontaneïtat, inhibició, ús de monosíl·labs en les respostes...
- *Àmbit personal*
 - Repertori d'interessos: activitats, aficions, inquietuds....
 - Trets de tarannà: extraversió / introversió, impulsivitat...
 - Necessitats del menor: fisiològiques, materials, educatives, intel·lectuals, relacionals, afectives i lúdiques.
 - Desenvolupament psicomaduratiu: moment evolutiu respecte d'edat cronològica (grau de maduració)...
 - Indicadors de patiment d'acord amb la seva edat:

- De 2 a 5 anys: por i temors, ansietat, actituds regressives, conductes hetero / autoagressives, confusió, desconcert, negació...
- De 6 a 8 anys: reaccions depressives, fantasies de reconciliació (a partir d'aquesta edat i pot aparèixer en edats més grans), conflicte de lleialtats (detectable en nens més grans).
- De 9 a 12 anys: disminució del sentit d'identitat, aliances / coalicions amb progenitors, recerca de responsables del seu malestar, enuig conscient i intens.
- De 12 en endavant: parentificació, fracàs escolar, abús de tòxics / alcohol, problemes relacionals, por a l'abandonament, difusió de la identitat, insensibilitat....
- *Àmbit escolar*
 - Motivació pels aprenentatges
 - Rendiment acadèmic (canvis)
 - Vivència del centre escolar i del grup – classe (integració, relació amb els companys, estil de relació amb els mestres, participació en les activitats proposades des de l'escola...)
 - Problemàtiques de relació: percepció subjectiva
- *Àmbit social*
 - Relació amb el grup d'iguals: estil de relació, grau d'acceptació....
 - Amistats fora de l'escola i relacions positives externes a la família
 - Autopercepció de la qualitat de les relacions socials
- *Àmbit familiar*
 - Menor en la família
 - Història familiar
 - Vivència dels progenitors
 - Rol del menor a la família (autopercepció)
 - Dinàmica familiar: rutines, hàbits, pautes, normes....
 - Lligams afectius amb els integrants de la família: nucli de convivència i família extensa.
 - Efectes derivats de la ruptura (en l'exploració d'aquesta àrea posarem especial atenció al posicionament del menor per després fer-ne l'adequada valoració i en general amb la resta d'aspectes):
 - Vivència de la separació: acceptació / rebuig, autoinculpació, trencament de la convivència amb un dels progenitors, separació dels germans (si s'escau), canvis de domicili (si s'escau)...
 - Relació amb les noves parelles (si s'escau)

- Canvis i adaptacions que podrien suposar les alternatives judicials: domicili, escola, activitats, amics
- Preferències i desitjos de convivència: grau de maduració; valorar si les preferències són del propi nen o són una resposta a les pressions dels adults; explorar si s'inscriuen en el procés de desenvolupament o si en són contràries...

10.3.2 A la sessió d'interacció

A continuació es proposa el disseny d'un sistema d'avaluació de les variables que es consideren més importants per determinar l'estil parental dels progenitors. Aquestes cinc àrees (Schutz i col·l., 1989; citat a Fariña i col·l., 2002), es divideixen en diferents variables i s'avaluen en dos pols diferents (positiu i negatiu).

Lligam emocional

Positiu (afectiu, càlid,...)

- Postura oberta vers el nen
- Postura relaxada cap al nen
- Participa amb el nen
- Somriu al nen
- Manté el contacte ocular amb el nen
- Desaprova gestos físics (plantofades)
- Abraça el nen
- S'apropa al nen
- L'anima, l'estimula
- Interacciona amb el nen
- Té paciència amb el nen
- Reforça el nen

Negatiu (rebuig)

- Postura tancada vers el nen
- Postura rígida
- No hi participa
- No manifesta expressió cap al nen
- No mira el nen
- El colpeja
- Fereix el nen
- Manté distància física amb el nen
- Critica el nen
- L'ignora
- S'impacienta
- Li ofereix un mínim reconeixement

Independència (grau d'independència que es permet al nen)

Positiu (diferenciació)

- No sobrecarrega el nen amb tasques pròpies d'adults
- No es mostra competitiu amb el nen
- Permet que el nen tingui un grau d'autonomia raonable
- Manté límits i nivells de disciplina raonables
- Es mostra tolerant amb les idees de dissentiment i desacord del nen
- Estimula les destreses naturals del nen
- Li permet una expressió emocional adequada

Negatiu (fusió)

- Parentifica el nen
- Es mostra competitiu
- El controla excessivament
- No emprà mètodes disciplinaris adequats
- Demana acord i obediència de manera autoritària
- Permet i incentiva que el nen afronti tasques no apropiades per a ell
- L'interromp i el talla quan expressa els seus sentiments

Percepció del nen (s'explora si la percepció del progenitor és correcta)

Positiu (correcta)

- Respecta les característiques individuals del nen (timidesa, etc.)
- Fa comparacions apropiades amb el nen
- Interpreta correctament les conductes del nen
- Facilita l'expressió emocional del nen
- El progenitor fa al·lusió a qüestions que indiquen que coneix les preferències del nen
- Accepta apropiadament la conducta del nen
- Aclareix els sentiments del nen amb preguntes i comentaris apropiats
- Fa comentaris al voltant de les necessitats específiques del nen

Negatiu (incorrecta)

- Critica o s'impacienta amb les característiques del nen
- Fa comparacions inapropiades
- Sobreinterpreta o malinterpreta el nen
- Impedeix inapropiadament l'expressió emocional del nen
- No coneix les seves preferències
- Frustra de manera poc raonable o crítica la conducta del nen
- No sap interpretar el nen
- Fa comentaris que indiquen inconsistència al voltant de les necessitats del fill

Expectatives vers el nen

Positiu (ajustament)

- Empra un llenguatge apropiat pel nivell de desenvolupament del nen
- Planteja demandes raonables segons el desenvolupament del nen
- Empra disciplina apropiada i límits adequats
- Permet un aprenentatge adequat per assaig-error
- Juga al nivell del nen
- Repeteix pacientment les guies i orientacions que du a terme amb el nen
- Modela correctament el menor

Negatiu (desajustament)

- Empra un llenguatge inadequat
- Les demandes al menor no es corresponen al seu nivell de desenvolupament.
- Manté un nivell de disciplina massa laxa o massa rígid per l'edat del nen
- Demanda atenció i exigeix bona execució immediata
- No jutja apropiadament el joc del nen
- S'impacienta i excita quan el nen no entén
- No modela correctament el nen

Habilitats de comunicació

Positiu (efectiva)

- Empra reflexions verbals adequades i lícita preguntes
- Expressa les qüestions de manera clara
- El to de veu indica entusiasme, afecte, interès

Negatiu (inefectiva)

- S'esforça poc perquè el nen es comuniqui
- Empra sintaxi confosa i ambigua
- El to de veu és aspre, sec i violent, suggerint manca d'interès
- Amenança, és violenta

- Anticipa les possibles conseqüències de les conductes del nen
- Troba oportunitats per reforçar els esforços que fa
- Canvia de tàctica segons la situació
- Rarament ofereix reforçament i estimulació
- Mostra un estil d'interacció inflexible

A banda de l'avaluació de l'estil parental, cal tenir en compte les respostes del fill en aquesta interacció, la qual cosa ajudarà a determinar l'ajustament entre els recursos adults disponibles i la seva aplicació pràctica, amb les necessitats del menor.

IV. La singularitat de les intervencions amb menors: la metodologia

11. Una exploració respectuosa

11.1. Infants en contextos i espais aliens

L'exploració de menors per mandat judicial a càrrec de diferents professionals comporta la seva presència en un context (persones, horaris, formalismes de la relació, etc.) i en un espai aliè al seu quotidià. Per això és important que, els professionals encarregats de dur a terme aquest tipus d'intervenció, tinguin en compte tot un seguit de criteris i directrius per tal d'oferir a l'infant o adolescent un entorn que esdevingui acollidor i que permeti la seva expressió a partir de la construcció d'una relació de confiança.

Cal fer èmfasi que, independentment de la tipologia d'exploració amb menors (a demanda judicial, a criteri tècnic, amb o sense la presència del jutge), els professionals actuen sota criteris d'objectivitat i la seva intervenció respon a la demanda judicial objecte d'intervenció.

Així, **en tota exploració amb menors cal tenir present:**

- disposar del màxim d'informació respecte del nen, perquè ajudarà a facilitar l'abordatge de les diferents àrees vinculades al menor
- observar com arriba i com se situa el menor davant el professional per tal d'adequar la seva acollida
- adaptar el llenguatge a l'edat del menor i a les seves especificitats
- observar la comunicació no verbal per percebre de manera integral el seu discurs
- situar-se a prop del menor, tenint en compte la seva edat i les seves especificitats
- recollir la informació que aporta i retornar-la-hi per evitar malentesos
- ser empàtics amb el menor i fer ús de l'escolta activa

- respectar el seu discurs i no qüestionar les seves afirmacions, en tot cas, preguntar el perquè
- detectar el seu grau d'implicació en el conflicte familiar
- respectar el temps de cada nen i els silencis que pugui fer
- fer ús de preguntes que evitin les respostes induïdes i que no el comprometin afectivament
- establir un temps màxim de 45 minuts per sessió, atenent l'edat del menor i les seves especificitats quant al nivell d'atenció
- fer ús de material divers (joguines, dibuixos, ...), en cas de necessitat, quant a l'abordatge de l'exploració

11.2. Fases de l'exploració

Les exploracions de menors consten de tres fases:

- **l'enquadrament:** és aquella fase en la qual es fa la presentació del tècnic i/o les diferents persones que estaran presents en l'exploració, com també, es contextualitza la intervenció.
- **l'exploració:** en aquesta fase anirem desglossant des d'aquells aspectes més genèrics (esfera escolar i social) cap a aspectes més concrets (personal i familiar) que ens aproparan a la seva realitat i ens permetran de conèixer-lo.
- **el tancament:** en aquesta fase s'hauria de fer un bon comiat i buscar que el menor marxi el més tranquil possible, així com haver pogut resoldre, en la mesura de les nostres possibilitats, els dubtes plantejats per ell. Cal deixar-li clar que allò que ens ha dit se li transmetrà al jutge, però sempre des de la visió del professional. Es recomana fer una recopilació del més rellevant que ha dit, així com agrair-li la seva col·laboració.

Tot i que la tipologia d'exploracions amb menors és diversa (a criteri tècnic, a demanda judicial, sense la presència del jutge), els aspectes formals hi són presents en totes. Més endavant, es farà una explicació acurada de les exploracions judicials; aquí únicament farem referència a les que es fan sense presència judicial i les que es fan a criteri tècnic.

Aquestes dues modalitats permeten al tècnic una major llibertat a l'hora d'intervenir i ajustar la seva intervenció a les especificitats del menor o jove. També, pot haver-hi un contacte amb els progenitors fet que *facilita* la posterior actuació. En tot cas, cal tenir present els aspectes formals ja esmentats en aquest tipus d'exploracions.

11.3. Interacció progenitors-fills

A part de les exploracions amb menors, l'equip tècnic disposa d'altres tècniques per tal d'aportar més elements de valoració al seu informe tècnic, entre les quals, es destaquen les sessions d'interacció pares-fill. L'objecte bàsic d'aquestes intervencions és copsar el vincle entre els progenitors i els fills, així com la comunicació entre ells i el tipus d'interacció que desenvolupen. Per tant, permet observar la interacció entre ells i el tipus de vincle que hi ha. Així, és adient en casos en què el vincle no queda clarificat a la intervenció, quan els nens són de curta edat o quan hi ha hagut una separació física entre pares-fills i es preveu que s'iniciï novament el contacte.

En aquest tipus d'intervenció el professional se situa en un segon plànol i transmetrà un seguit de consignes als adults per dur a terme la sessió. Segons la seva evolució pot adaptar la seva presència a la situació.

Cal tenir present que és una intervenció en la qual hi ha força elements que poden incidir en la naturalitat. Així, la situació pot cohibir-los i comportar reaccions poc satisfactòries que, en ocasions, poden derivar en la suspensió de la sessió.

L'exploració efectuada es traslladarà a l'informe o en una nota informativa. En tot cas, la informació que es trameta al jutjat evitarà involucrar el menor i les afirmacions efectuades es faran des del que ha percebut el professional. És important preservar el menor, atès que ell manté el contacte amb tots dos progenitors.

Cal tenir present que l'avaluació dels professionals és un element més amb el qual el jutge compta a l'hora de prendre una decisió respecte d'una dinàmica familiar; per tant, cal ser molt curós amb aquelles informacions que es traslladen en l'informe o nota informativa, per la transcendència que poden tenir.

Com hem insistit en la introducció d'aquest document, una intervenció respectuosa amb els drets dels infants, professionalment rigorosa, que sigui útil a l'autoritat judicial per a la presa de decisions, ha de poder basar-se en el criteri professional sobre la seva conveniència i, com a norma general, produir-se en el context d'una intervenció familiar.

12. Tècniques d'exploració per franges d'edat

Les tècniques principals en una intervenció amb els menors són l'entrevista i l'observació. Amb tot, amb l'objectiu de complementar, aprofundir i/o contrastar algun aspecte o àrea concreta, si es considera adient, es poden utilitzar altres eines i proves com a mitjà per facilitar l'exploració, atenent a les singularitats del nen i l'estil del tècnic.

D'acord amb l'ètica i els coneixements del professional, així com de la seva disciplina principal, aquest pot fer ús de diferents recursos i estratègies durant l'entrevista.

Altres tècniques a emprar en el moment de l'exploració són la sessió interactiva, el genograma familiar i les proves psicomètriques i projectives. En aquest sentit, sense ànim de ser exhaustius, es presenten un seguit de fitxes amb relació a les tècniques esmentades, en què es recull l'objectiu i la metodologia a emprar, atenent a la franja d'edat del nen a explorar.

12.1. L'entrevista i l'observació

Amb l'entrevista es tracta de recollir la informació sobre els aspectes subjectius del menor amb relació a les diferents àrees que s'assenyalen a continuació i a través de les diferents eines que, posteriorment, s'hi indiquen. Amb l'observació es posa de relleu la percepció que el tècnic s'ha format amb relació al menor respecte de l'actitud, conducta, aspecte de cura, etc.

Presentació del tècnic i del servei. S'explica amb termes molt senzills qui som, què fem, per qui treballem i quina és la nostra funció, sempre ajustat a les diferents etapes evolutives del menor.

Acomodació a la intervenció. S'exposa que estem interessats a conèixer-lo i que disposem d'informació positiva d'ell, obtinguda a través dels pares o d'altres familiars, si és el cas, o bé d'altres persones (professionals).

Es recorda que les preguntes, en cap moment han de ser suggestives o directives, ans el contrari, obertes, que suposin que el menor pugui oferir un relat obert.

Les àrees que ens interessa explorar són:

- àrea personal
- àrea escolar
- àrea social
- àrea lúdica / d'oci
- àrea familiar
- àrea emocional, altres, segons el cas

12.2. Sessió d'interacció

Sessió d'interacció (0-3 anys)

Objectius

1. Observació bàsica del menor::

- fites evolutives (la parla, si camina, salta, corre, coordinació opticomanual, prensió manual, motricitat fina...)
- estat d'ànim

2. Observació del vincle parentofilial:

- si hi ha vincle: proximitat, tracte afectiu, coneixença dels interessos

i gustos, si el nen li demana ajuda: confiança...

3. Observació de les capacitats i habilitats parentals:

- capacitat de contenció, de reconducció
- si hi ha un acompanyament facilitador
- celebrar els èxits-reconeixement de l'altre
- establiment de normes i límits, sobreprotecció-estil educatiu
- capacitat per promoure activitats adients a l'edat-estimulació
- donar espai o anticipació-fomentar autonomia

Metodologia

Adaptada a l'objectiu específic, cas per cas.

Si més no, una possible proposta seria:

- 15' de joc lliure
- 15' per fer un puzzle
- 30' per fer un dibuix

Instruccions: Que juguin lliurement al que vulguin. No s'hi ha d'intervenir, s'ha de fer com si s'estigués a casa.

Material

- Capsa de jocs: pilota, corda, tisoires, paper, llapis de colors, plastilina...
- Jocs de construcció
- Titelles
- Jocs d'encaixos
- Trencaclosques
- Figuretes d'animals

12.3. Genograma

Genograma (6-18 anys)

Objectius

Explorar el món de relacions familiars del menor, així com els seus vincles, les relacions conflictives, grau de coneixença, hàbits de relació familiars, intensitat de la relació amb cadascun dels membres del grup familiar, etc.

Metodologia

- En la franja d'edat de 6-9 anys, l'infant ofereix informació de la seva família col·laborant amb el tècnic, a través d'unes consignes (escollir unes formes geomètriques i uns colors determinats i associar-los a cada figura familiar), amb l'objectiu d'elaborar el genograma familiar.
- En la franja d'edat de 9-18 anys, el menor ofereix informació de la seva família i el tècnic la recull, amb la finalitat de construir el genograma familiar.

Nota: En el decurs de la tècnica, es va demanant informació respecte dels vincles, les vivències i les relacions entre els diferents membres de la família, etc.

- se li demana que indiqui: qui es porta millor amb qui (+), qui es porta pitjor amb qui (-), quins no es porten ni bé ni malament.
- A quina persona visitaries amb més assiduïtat?
- A quina persona de la teva família portaries a casa teva si estigués malalta?
- Si tinguessis un problema, a qui acudiries per explicar-li?
- A qui acudiries per resoldre les teves preocupacions quotidianes?
- A qui acudiries per expressar-li la teva tristesa o la sensació de soledat?
- Si celebressis el teu aniversari, a qui convidaries lliurement?

Material

Colors, bolígraf i papers

12.4. Tests psicomètrics

La taula següent resumeix algunes dels principals proves psicomètriques utilitzades, en diferents moments i situacions pels professionals del SATAF, tenint en compte l'edat i el context d'aplicació.

Franges d'edat				3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	
Proves psicomètriques	Personalitat	No clínic	ESPQ																	
			CPQ																	
			HSPQ																	
		16-PF-APQ																		
		CEP																		
		Clínic	EPQ-J																	
	Psicopatologia	MMPI-A																		
		MACI																		
		IAC																		
		BASC																		
		SCL-90-R																		
	Adaptació	TAMAI																		
		BELL																		

Franges d'edat			3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18		
Proves psicomètriques	Síntomes específics	CACIA																		
		ACS																		
		AECS																		
		CMAS-R																		
		CDS																		
		CAS																		
		BAS 1-2																		
		AFA																		
		STAIC																		
		Funciona ment intel·lectual	WISC-R																	
	RAVEN																			
	Família	ESFA																		
		ESPA-29																		

12.5. Tests projectius

La taula següent resumeix algunes dels principals proves projectives utilitzades, en diferents moments i situacions pels professionals del SATAF, tenint en compte l'edat i el context d'aplicació.

Franges d'edat			3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18		
Proves projectives	Temàtiques	TAT																		
		PN																		
		CAT																		
		TOR																		
	Associatives	Faules de DÜSS																		
		FTT																		
		Tests de colors																		
	Constructives	Joc diagnòstic																		
		Expressives	Test de l'arbre																	
	Test figura humana																			
	Test parella humana																			
	Test de la família																			
	HTP																			

13. Exploració de menors amb presència judicial

Tot i les limitacions i contradiccions que aquest tipus d'intervenció professional té, en determinats supòsits l'autoritat judicial sol·licita la intervenció dels professionals del SATAF en la seu judicial. En aquestes situacions encara és més necessari seguir rigorosament els criteris recollits en aquest document i, específicament, els que es resumeixen a continuació.

13.1. Citació i Recollida d'informació

La intervenció tècnica s'inicia a partir d'una demanda explícita d'exploració, per part de la instància judicial. Atenent el caràcter psicosocial de l'equip, aquest tipus d'intervenció és competència d'ambdues disciplines.

Amb l'objectiu de realitzar l'exploració eficaç, caldria tenir cert coneixement previ de la situació familiar per la qual cosa, caldria que en l'ofici judicial s'adjuntés la documentació necessària (demanda; contesta a la demanda; informes professionals adjunts; i tot allò que es consideri important per a la sessió).

13.2. Consens previ amb la instància judicial

Prèviament a l'exploració en si mateixa, es valora necessari mantenir una trobada amb el Jutge per tal de consensuar els aspectes que regiran la l'exploració i per definir clarament el motiu i objectiu de l'exploració, i la metodologia que se seguirà.

13.3. Motiu i objectiu de l'exploració judicial

Inicialment es demanarà a la instància judicial els objectius que es pretenen aconseguir amb l'exploració. A partir d'aquí és necessari que el tècnic exposi les limitacions pròpies d'aquest tipus d'intervenció i defineixi clarament les possibilitats reals d'aproximació a l'objectiu sol·licitat.

Per això, el tècnic ha de tenir en compte les *limitacions pròpies de l'exploració judicial i les competències del Servei*:

- No emetre diagnòstics
- Les orientacions tècniques obtingudes s'han de contextualitzar molt estrictament al moment i a la situació actual, així com a la metodologia emprada.
- La informació sempre és aproximada i contextual
- Respecte cap al menor, la seva situació, les seves característiques (ajustar la intervenció a les seves especificitats)

13.4. La metodologia de la intervenció

Aquesta, preferentment, serà dirigida pel professional del SATAF assignat i amb els criteris tècnics propis de l'equip.

Cal considerar, també, que l'espai, el temps i les persones presents esdevenen factors que contaminen i condicionen la informació que se'n pot extreure. A més, és possible que apareguin determinades reaccions en el menor que cal tenir en compte, com:

- La reactivitat, en el sentit d'un canvi de patró de conducta pel fet de sentir-se observat
- Important càrrega d'angoixa que pot arribar a originar que s'inhibeixi en la seva conducta.

Tenint en compte això, la metodologia bàsica persegueix l'objectiu de reduir l'angoixa del menor i poder extraure la informació necessària per a aquest tipus d'intervenció.

13.5. Seqüència de l'exploració adaptada al context judicial

- Presentació al menor del tècnic i de les figures judicials presents
- Contextualitzar el motiu de la intervenció d'acord amb l'edat del menor.
- Creació d'una atmosfera agradable i de confiança per mitjà de la formulació de preguntes no ansiògenes que facilitin l'adaptació del menor.
- Exploració de les àrees relacionades amb la demanda judicial. Entre d'altres, les més rellevants:
 - Àrees de funcionament del nen (social, escolar, personal i familiar)
 - Aproximació al grau d'implicació del menor en el conflicte parental.
 - Quotidianitat del menor; la qual cosa ens servirà per explorar les figures representatives i les seves funcions i presència, hàbits i rutines de vida i, organització diària.
 - Apropament al repertori d'interessos bàsics del menor
 - Tancament de la sessió amb un acompanyament adient al menor.

És important estar especialment alerta d'indicadors de possibles àrees de conflicte per, en aquest cas, suggerir que es remeti a la família per a una exploració més àmplia.

13.6. Resposta tècnica

La resposta tècnica en aquests tipus d'intervencions serà tramesa al jutjat per mitjà d'una nota informativa, en la qual constaran les orientacions tècniques respecte de les diferents àrees explorades.

14. Bibliografia

AINSWORTH, MDS; BLEHAR, MC; WATERS, E. i WALL, S. *Patterns of attachment: A psychological study of the strange situation*. Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1978.

ALONSO, J. I ROMÁN, JM. *Educación familiar y autoconcepto en niños pequeños*. Madrid: Piràmide, 2003.

BERK, LE. *Desarrollo del niño y del adolescente*. Madrid, 1998. PENTICE HALL, BOWLBY, J. *Attachment and loss*. Hogarth, 1969.

BRONFRENBRENNER, U. *The ecology of human development*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1979.

BROWN, BB. *Peer groups and peer cultures*. A FELMAN, S.S. I ELLIOTT, GR (ed.). *At the threshold: The developing adolescent* (pàg. 171-196). Cambridge: Harvard University Press, 1990.

COOLEY, CH. H. *Human Nature and the Social Order (Revised edition)*. New York: Charles Scribner's Sons, 1922.

ELKIND, D. *Children and Adolescents: Interpretative Essays on Jean Piaget*. New York: OUP, 1970.

ERIKSON, EH. *Childhood and society*. Nueva York: Norton, 1950.

ERIKSON, EH. *Identity: Youth and Crisis*. New York: Norton, 1968.

FARIÑA I COL·L. *Psicología jurídica de la familia: Intervención en casos de separación y divorcio*. Barcelona: Cedecs, 2002.

FURSTENBERG, FRANK I CHERLIN, A. *Divided Families: What Happens to Children When Parents Part*. Cambridge: Harvard University Press, 1991.

GAENSBauer, TJ. *Analytic depression in a three-and-one-half-month old child*. American Journal of Psychiatry, 137, 841-842, 1980.

KOHLBERG, L. *Essays on moral development. Vol. 2. The psychology of moral development*. Nova York: Harper, 1984.

MORALEDA, M. *Psicología del desarrollo*. Barcelona: Boixareu, 1992.

PIAGET, J. *El criterio moral en el niño*. Barcelona: Martínez Roca, 1932.

PIAGET, J. *The grasp of consciousness: Action and concept in the young child*. Susan Wedgewood (trad.) Cambridge Harvard University Press, 1976.

RICE, F. PH. *Desarrollo humano*. Mèxic: Pentice Hall Hispanoamericana, 1997.

SELMAN, RL. *The growth of interpersonal understanding*. New York: Academic Press, 1980.

SPITZ, R. *The first year of life*. New York: International Universities Press, 1965. Ed. cast.: *El primer año de vida del niño*. Mèxic: Fondo de Cultura Económica, 1969.

STEINBERG, L.; LAMBORN, SD, DARLING, N., MOUNTS, NS. I DORNBUSCH, SM. *Over-time changes in adjustment and competence among adolescents from authoritative, authoritarian, indulgent and neglectful families*. *Child Development*, 65, 754-770, 1994.

STENBERG, C. I CAMPOS, J. *The development of anger expression in infancy*. A Stein, N. i Leventhal, B. (ed.) *Concepts in Emotion*. Hilldale, NJ: Erlbaum, 1990.

THOMAS, A. & CHESS, S. *Temperament and development*. New York: Brunner/Mazel, 1977.

WALLON, H. *L'Évolution psychologique de l'enfant*. Ed.: Armand Colin, 1941.